

ЗАМОНАВИЙ МУРАККАБ ЖАРАЁНЛАР ВА ФАНЛАРАРО ТАДҚИҚОТЛАР МЕТОДОЛОГИЯСИ ЗАРУРИЯТИ

Махмудова Гули Тилабовна
фал.ф.д., проф. Мирзо Улуғбек номидаги
ЎзМУ, “Фалсафа ва мантиқ” кафедраси
ms.makhmudova@inbox.ru

Мамлакатимизда янги ижтимоий муносабатлар шаклланмоқда, ҳуқуқий-демократик давлат, фуқаролик жамияти барпо этилмоқда, хўжаликни режа асосида юритишдан бозор муносабатларига ўтиш жараёни кечмоқда, буларнинг барчаси халқимиз учун янги ҳодисадир. Бироқ замонавий глобал иқтисодий таназзуллар бизни мураккаб воқелик билан тўқнаштирамоқда. Шу маънода синергетика тамойиллари, яъни олам доимий ривожланиш ва абадий ноаниқлик жараёнида бўлиши, барқарорлик эса бу йўлнинг қисқа фурсатли бекати эканлиги билан ўзининг тўғрилигини намойиш этмоқда.

М.Абдуллаева таъкидлаганидек: “XX асрнинг охирилари ва XXI асрнинг бошларида инсоният объектив дунёни англаш, тушуниш жараёнида бизни қуршаб олган дунё тўғрисида тўла-тўқис тушунчаларга, билимларга эга бўла олмагани аниқ бўлди. Фалсафада билиш жараёнини тушунишда янги тушунчалар, тамойиллар, нуқтаи назарлар ривожланди, шунингдек, мумтоз тушунчалар ҳам янги моҳият, мазмун билан бойиди. Бу жараён ҳозир ҳам давом этмоқда. Ривожланиш, ўзгариш дунёнинг тобора мураккаблашиб бориши муаммоларнинг асосий сабабчисидир. Бу жараёнда дунёнинг янги хоссалари, боғланиш ва хусусиятлари кашф этилмоқда. Бизнинг тафаккуримизда дунё чизиқлидир. Чизиқли тафаккур негизида ҳар қандай таъсирга қарши пропорционал акс таъсир бўлади. Лекин ҳаётда биз кичкина таъсир натижасида катта, кутилмаган ўзгаришлар содир бўлишини кузатамиз, биламиз. Шу билан бир қаторда, катта, кучли таъсир натижасида кичкина ўзгаришлар ҳам содир бўлишини кузатганмиз. Бу жараёнлар ночизиқлилиқнинг хусусиятларидан биридир»¹.

Шу маънода мураккаб жараёнларни тизимли тадқиқотлари методологиясини ишлаб чиқишга зарурият аллақачон пайдо бўлган. Шу маънода тизим турларидан бири ҳисобланган мураккаб тизимнинг асосий хусусиятларига эътибор қаратиш, яъни элементларнинг динамик тизими; тизимнинг ўзгарувчан ҳолатларда ўз ҳатти-ҳаракатини ўзгариш қобилияти; мослашувчанликка имкон берувчи, тизимнинг элементлари ёки тизимчаларининг хилма хиллиги; кўп даражавийлиги ва ҳ.к. аллақачон нафақат фалсафий услубият, балки фанлараро тадқиқотлар кўламига сингиб кетган. “Бугунги кунда синергетика – фанлараро тадқиқот соҳаси бўлиб, у билиш жараёнида янги имкониятларни очиб беради. Фанлараро ёндашувларни табиий-илмий, ижтимоий ва табиий-ижтимоий фанларга

---

¹Замонавий фалсафий атамаларнинг изоҳли луғати // Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети Фалсафа илмий жамоаси. – Тошкент: «Университет», 2018. – 6 б.

ажратиш мумкин”².

Мумтоз чизиқли дунё жараёнларини акс эттирувчи қонунлар янги усуллар, чизиқли бўлмаган дунёнинг ёндашувлари билан тўлдирилмоқда. Оламни ўрганиш бир соҳа кесими нуқтаи назаридан самарали эмас, бунда фанлараро ёндашув кўл келади. Бундай методологик усул дисциплинар ёндашувдаги камчиликларни бартараф этишда ёрдам беради ва маълум бир мавзу, муаммо, ходисани кўриб чиқиш учун бир нечта илмий фанлар методологияси ва терминологиясини ўз ичига олган билим турини ифодалайди; иккинчидан, муаммони бир текисликда кўриб чиқадиган ниҳоятда ихтисослашган дисциплинар ёндашувдан фарқли ўлароқ, фанлараро ёндашув турли соҳаларнинг интеграцияси, ёндашувларни бирлаштириш учун катта имкониятга эга ва билиш учун когнитив комплекс яратади; учинчидан: ушбу ғоявий муносабат билан билиш субъектини ўргатиш керак. Ва ушбу дунёқараш ёндашуви инсон капиталининг билим тизимига киритилиши керак; тўртинчидан: “Мета-методология” сифатида ишлаб чиқилган бу усулда, яъни замонавий фан арсеналидаги трансдисциплинар ёндашув объект сифатида айнан турли фанларнинг турли усулларини, уларни “концетрация қилиш” ва керак бўлса, улардан “ўзиб кетиш” учун фойдаланади.

“... Фанлараролик ўзининг биринчи маъносида илмий муаммоларни самарали ҳал этишга хизмат қилиши мумкин. Бу объектни тўлиқ ўрганишга имкон беради, турли фанлар мутахассислари томонидан олинган маълумотларни бирлаштиради, мавжуд илмий билимларни кенгайтирувчи ва чуқурлаштирадиган янги, самарали тушунчаларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Қоида тариқасида, фанлараро тадқиқотлар тадқиқот предмети ўта мураккаб ва муайян илмий дисциплинар учун муаммо жуда катта бўлганида амалга оширилади”³.

Замонавий ижтимоий реаликнинг доим ўзгаришда бўлиши, янги ҳаётий шароитларнинг мужассамлиги, таълим ва тарбия тизимини такомиллаштириш, санъат ва бадиий ижод тараққиётида янги ёндашувларни тадбиқ этиш заруратини туғдиради. Жаҳоннинг йирик файласуф олими Э.Агацци ҳақли таъкидлаганидек: “Бирор нарса ҳақида фалсафий тафаккур этиш, шу нарса ҳақида ўйлаш ва фикр орқали тушуниш демакдир. Маълумки, замонавий фан мураккаб экан, фалсафа ҳам ўз рефлексиясини табиатга ва унинг охир оқибати мураккабликка қаратиши лозим”⁴. Ўз фикрини давом эттирган ҳолда, Э.Агацци шундай дейди, ҳозирги кунда, фалсафанинг энг асосий хусусияти бўлган, яъни инсониятни амин қилишга ёрдам берадиган ана шу рационал “яҳлитлик истиқболини”, нафақат алоҳида фан ва технологиялар, ҳатто тор доирадаги файласуфлар ҳам таъминлаб бера олмайдилар⁵. Бу ишора мураккаб, тез ўзгарувчан

² М.Н.Абдуллаева, Г.Ғ.Ғаффарова, Г.О.Жалолова. Фанлараро ёндашувнинг мураккаб тизимларни тадқиқ этишдаги имконият ва истиқболлари. Т.: “NOSHIR”, 2020, 5-бет.

³ М.Н.Абдуллаева, Г.Ғ.Ғаффарова, Г.О.Жалолова. Фанлараро ёндашувнинг мураккаб тизимларни тадқиқ этишдаги имконият ва истиқболлари. Т.: “NOSHIR”, 2020, 11-бет.

⁴ Э.Агацци. Переосмысление философии науки сегодня. Вопросы философии, 2009. № 1, 40–52-стр.

⁵ Агацци Э. Эпистемология и социальное: петля обратной связи. Москва, Вопросы философии, 2010 год. №7,

жараёнларни янги методологик ёндашувлар асосида ўрганиш, таҳлил қилиш, амалий таклиф ва тавсиялар бериш, прогноз қилиш зарурияти ижтимоий омил эканлигидан далолатдир. Методологик ёндашув: Бу маънода айта оламизки, фақат фалсафа оламга бўлган тор, бир ёқлама технократик, фақат ўз фойдасини кўзловчи утилитар-прагматик тафаккурга асосланган ёндашувни бартараф эта олади. Мураккаб тизимларни анъанавий тафаккур тарзи билан англаш, тушуниш етарли эмас. Демак, бошқа тафаккур тарзига зарурат туғилади. Бу тизимли тафаккурдир. Тизимли тафаккур-кузатилаётган ҳодисалар қонуниятини ва маъносини тушунишга ёрдам берувчи ёндашувдир. Тизимли тафаккур - фақат яҳлитликнинг қисмларинигина эмас, балки улар орасидаги мураккаб боғланишларни ҳам кўра билиш қобилиятидир.

Замонавий дунё ўзининг мураккаб тузилиши билан инсонга оламга, шу жумладан табиат, жамият ва нанотехнологияларга янгича қараш имкониятини яратди. Бу атрофдаги оламни янада кўпроқ идрок этиш ва англаш учун ёрдам беради ва шу билан инсонда ва янада катта интеллектуал салоҳиятни ривожлантиради. Бу эса инсониятга воқеликни маънавий билишда катта имкониятлар эшигини очади. Ушбу жараён ифода воситаларини бадиий умумлаштиришнинг янги замонавий усулларини интенсив излаш ва оламнинг бадиий билишни кенгайтириш билан тавсифланади⁶. Шу масалага яқин бўлган фикрни етук олим Э.Агацци ҳам билдиради “Агар мумтоз файласуфлар ўз илхом парвозларини тажрибага қаратсалар, Янги давр идеали эса – кашф этишга, замонавий фан эса сўзсиз тадқиқотлардан иборатдир. Фан яратган нарсаларга мерос эмас, конструкциялар мажмуи сифатида қараши лозим. Бу эса уларни янгидан кўриб чиқиш, танқид этиш, хатто керак бўлса баъзиларидан воз кечиш мумкинлигини англатади. Фан - фан орқали бойиб боради ва ўз-ўзини ташкиллаштиради. Мулоқот натижасида фаннинг турли соҳаларида истиқболли изланишларга имконият очиб беради. Эски муаммоларни ҳал этиш орқали янги масалалар кутилмаган манбалардан, баъзи ҳолларда хатто мутлақо алоқаси бўлмаган соҳалардан ечим топилади”⁷.

Замонавий жамият ҳамма нарса куч, ақл, кўникма, энергияни мақсадга мувофиқ фаолиятга эътибор қаратиш қобилиятини юксак, максимал даражада сафарбар қилиш асосида ҳал қилинадиган очиқ жамиятдир. Замонавий авлод табиат бойликларини истеъмолчиси бўлиб қолиши учун туғилмаган. У табиатнинг ўзгаришини тобора кўпроқ ақл иродасига бўйсундириш учун уни тобора кенгайтириши ва чуқурлаштириши керак. Инсоният табиатга нисбатан мослашган мавжудотдан уни билим ва ижодий мақсадларига бўйсундиришга ўтмоқда. Бу имконият инсоният учун янги

58-67 стр. Разработка сайта: [веб-студия "Большая медведица"](#)).

⁶ Г.Т.Махмудова, Г.Ғ.Ғаффарова, Г.О.Жалалова. Ўзбекистонда ислохотлар жараёнини таҳлил этиш ва амалга оширишнинг концептуал-фалсафий методологияси. Т.: “NOSHIR”, 2020, 92-бет.

⁷ Агацци Э. Переосмысление философии науки сегодня // Вопросы философии, 2009. – № 1. – стр - 47.

фикр уфқларини очади, уни тараққиёт сари етаклайди ва хусусий мулкнинг кули бўлишидан ҳимоялайди.

Бугунги кунда фалсафа соҳасидаги фундаменталь тадқиқотлар мураккаблашиб бораётган дунё, илмий билиш ва жамиятда содир бўлаётган туб ўзгаришларни ҳисобга олиши зарур. Аниқлик, равшанлик, бўлажак ҳодисаларни олдиндан билиш (башорат қилиш) каби хусусиятлар классик фалсафанинг идеаллари бўлган бўлса, тасодифийлик, ноаниқлик, эҳтимоллик каби тушунчалар замонавий фалсафа арсеналини ташкил қилади ва улар классик фалсафий концепцияларда ўз ифодасини топмаган. Замонавий фалсафа, ижтимоий ўзгаришлар концепцияси ночизиқлилиқ феноменини, унинг қонуниятларининг ҳаётимизда намоён бўлишини ҳисобга олмоғи зарур.

Агар тарихга мурожаат этсак, ислом цивилизацияси гуллаб яшнашининг асосий омили ўша даврда “билим концепциясининг” амал қилганлигидир ҳамда мавжудлиги билан белгиланади. Ислом оламининг илм-фан соҳасида қўлга киритган улкан ютуқлари ҳам айнан билим концепциясига асосланади. Шу сабабли ўрта асрларда ислом оламида Роузенталь “билим тантанаси” содир бўлганлигини таъкидлайди. Бу даврда яратилган билимлар ҳаётда қўлланилди ва жамиятда тараққиётга эришилди. Аммо “капалак эффекти”, кичик таъсирларнинг туб ўзгаришлар келтириб чиқариши каби тушунчалар классик фалсафий концепцияларда кўрилмаган. Фалсафий концепция дунёни классик равишда кўриш билан бир қаторда замонавий фаннинг ўзини-ўзи ташкил қилиш назарияси, диссипатив тузилмалар (структуралар) назарияси, синергетика, аутопоэзис каби назарияларга таяниши лозим, чунки булар мураккаблашиб бораётган ўзаро боғлиқ тизимларни янги замонавий нуқтаи назардан кўришни ташкил қилади. Ушбу концепция ҳозирги давр дунёси руҳи, даъватлари, хавф-хатарлари ҳамда жамиятнинг замонавий талабларига мос келиши зарур.

Адабиётлар:

1. Замонавий фалсафий атамаларнинг изоҳли луғати // Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети Фалсафа илмий жамоаси. – Тошкент: «Университет», 2018. – 86 б.

2. М.Н.Абдуллаева, Г.Ғ.Ғаффарова, Г.О.Жалолова. Фанлараро ёндашувнинг мураккаб тизимларни тадқиқ этишдаги имконият ва истиқболлари. Т.: “NOSHIR”, 2020, 5-бет.

3. М.Н.Абдуллаева, Г.Ғ.Ғаффарова, Г.О.Жалалова. Фанлараро ёндашувнинг мураккаб тизимларни тадқиқ этишдаги имконият ва истиқболлари. Т.: “NOSHIR”, 2020, 11-бет.

4. Э.Агацци. Переосмысление философии науки сегодня. Вопросы философии, 2009. № 1, 40–52-стр.

5. Агацци Э. Эпистемология и социальное: петля обратной связи. Москва, Вопросы философии, 2010 год. №7, 58-67 стр. Разработка сайта: веб-студия "Большая медведица").

6. Г.Т.Маҳмудова, Г.Ғ.Ғаффарова, Г.О.Жалалова. Ўзбекистонда ислоҳотлар жараёнини таҳлил этиш ва амалга оширишнинг концептуал-фалсафий методологияси. Т.: “NOSHIR”, 2020, 92-бет.

7. Агацци Э. Переосмысление философии науки сегодня // Вопросы философии, 2009. – № 1. – стр - 47.

<http://www.unesco.org/new/ru/unesco/events/prizes-and-celebrations/celebrations/international-days/world-philosophy-day-2017/>